

ר' זכריה אגמתי –

האיש, יצירתו הפרשנית ויחסה לפירושי רש"י

תקציר

ניסינו במאמר זה לשפוך אור על דמותו ועל יצירתו התורנית של ר' זכריה אגמתי, חכם בלתי-ידוע עד המאה ה-20, שתרם תרומה גדולה לספרות הגדולה של פרשנות התלמוד, שנכתבה בימי-הביניים במזרח ובמערב. ר' זכריה היה בן העיר אגמת, מרכז יהודי חשוב במרוקו סמוך לעיר מראכש, ומהעדר פרטים ביוגרפיים מספיקים – נוכל רק לומר, שהוא פעל במהלך המאה ה-12, ובמיוחד – במחציתה השנייה.

מבוא

ר' זכריה אגמתי, חכם כמעט בלתי נודע, חי ופעל במרוקו במאה ה-12 והיה בן זמנו הצעיר של הרמב"ם, שאף הוא חי ופעל בספרד, במרוקו ובמצרים.

כינויו של ר' זכריה בא לו על שם עירו אגמת, עיר, שהייתה מרכז יהודי חשוב בימי-הביניים והצמיחה מתוכה כמה חכמים. עיר זו הייתה סמוכה לעיר הגדולה, מראכש, ואינה קיימת עוד בימינו. ידיעות ראשונות על האיש ועל יצירתו התורנית – החלו להגיע אלינו רק בעשרות השנים האחרונות, כשחוקרים אחדים החלו לפרסם פירושים לכמה ממסכתות התלמוד מתוך כתבי-יד, שהיו ספונים בספריות שונות בעולם במשך מאות שנים: חלקם ניתן לייחס בוודאות לר' זכריה, ואילו חלק מהם ניתן לייחס לו בדרך של השערה קרובה, ולפעמים – רחוקה.

כיום אין מקום להטיל ספק בקיומו של חכם זה ובקיומה של יצירה פרשנית רחבה משלו, אף על-פי שעד אמצע המאה ה-20 איש לא שמע את שמעו, והוא כמעט לא הוזכר בשום ספר מספרי-הפרשנות הקלסית לתלמוד.

תאריכים: יהדות מרוקו; חכמי ספרד המוסלמית; חכמי צפון אפריקה; הספרות הפרשנית לתלמוד; "נוסח ספרדי" של פירוש רש"י לתלמוד; פירושי מגנצה; דפוסי התלמוד הראשונים; תנועת-המואחדון.

מילות-מפתח: רבי זכריה אגמתי; רבי ברוך מארץ יוון; רבי שלמה בן היתום; ספר הנר; רבי ישעיה דטראני; רב שרירא גאון; רב האי גאון; רבינו חננאל; רב ניסים גאון; עין יעקב; אגמת; מראכש.

את הידיעות המעטות על ר' זכריה אגמתי ויצירתו ריכז בשעתו פרופסור חיים זאב הירשברג ז"ל – במאמר שפרסם בכתב-העת "תרביץ"¹. דבריו של פרופסור הירשברג יפים ונכוחים, כמובן, למה שהיה ידוע בזמן פרסום המאמר (שנת תשל"ג). בינתיים נוספו עוד ידיעות עליו ועל יצירתו, ופורסמו פירושים מכתבי-יד, שחכמים שונים ייחסו לו, כפי שיפורט להלן.

על המקורות, שעמדו לפני רבי זכריה אגמתי ועל תכונות פירושו – ראו להלן בפרק הבא.

על סמך ראיות מכריעות קובע פרופסור הירשברג, כי ר' זכריה אגמתי חי בין השנים 1120-1195 בקירוב. תקופה זו הייתה תקופה קשה וחמורה ביותר ליהדות המגרב – בכלל, וליהדות מרוקו – בפרט. בסוף תקופת המוראביטים וכשגברה השפעתה של תנועת המייחדים (= "המואחדון") הראשונים, היו זעזועים קשים: מדיניים, חברתיים ודתיים בכלל המגרב. בסופו של דבר, גרמו זעזועים אלו לחורבנם של מרכזי-התורה המפוארים, שפרחו באזור זה במשך דורות רבים. ייתכן, שבשל חורבן-הקהילות ומרכזי-התורה – השתכחו גם שמותיהם ויצירותיהם של חכמים שפעלו אז, וביניהם היה גם ר' זכריה אגמתי.

פרופסור הירשברג מדבר במאמרו על שני חכמים נוספים, גם הם כמעט בלתי נודעים, שפעלו באזור זה של המגרב במאה ה-12:

הראשון נודע בתחילה רק בראשי-התיבות של שמו: רבי"ס. ראשי-תיבות אלו פוענחו בתחילה בצורה לא נכונה, ורק לאחר שנים רבות נתבררה זהותו והיא: ר' ברוך ספרדי, או כפי שנקרא בפי חכמי הזמן: "ר' ברוך מארץ יוון" (=דרום-איטליה).

יצירתו הרוחנית של חכם זה הייתה, כנראה, רחבה ביותר והקיפה פירושים ופסקים לרוב התלמוד. בסוף ימיו ישב בעיר חלב בסוריה, ועל שמה הוא קרוי לפעמים: "ר' ברוך מחלבי". ר' זכריה אגמתי מרבה להביא מפירושו, ומובאות מפירושו מצויות גם בספריהם של חכמי איטליה ואשכנז – כמו הרי"ד (ר' ישעיה דיטראני הראשון, שחי בדרום איטליה במחצית הראשונה של המאה ה-13), ור' יצחק בן משה מווינה, הידוע על שם ספרו הגדול "אור זרוע", שאף הוא חי באותה תקופה.

בנוסף לר' ברוך מארץ יוון – יש להזכיר חכם נוסף, שחי באותה תקופה ובאותו אזור תרבותי, והוא ר' שלמה בן היתום, שחיבר פירוש למסכת משקין (=מועד קטן). על תולדותיו ועל גלגוליו של חכם זה ידוע עד היום מעט מאוד.²

יצירתו הפרשנית של ר' זכריה אגמתי

ר' זכריה אגמתי כתב פירושים לאותם קטעי-תלמוד הלכתיים, שהרי"ף (=ר' יצחק אלפסי) כלל אותם ב"ספר ההלכות" שלו. בפי ר' זכריה קרוי ספר הלכות הרי"ף בשם "הלכות רבתי". כנראה, סיבת כינוי זה היא, שספרו של הרי"ף נחשב בספרד המוסלמית ובארצות המגרב כְּשֵׁנִי בחשיבותו לתלמוד עצמו. יש בידינו כיום פירושים שלמים וקטעי-פירושים (שמקורם בכתבי-יד שונים, המוחזקים בספריות שונות בעולם, כפי שיפורט להלן) על המסכתות: ברכות, שבת, עירובין, בבא

1. ראו: ח"ז הירשברג, 'על ר' זכריה אגמתי ושני חכמים בני זמנו', תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 379-388.

2. את הידיעות המעטות על שני חכמים אלה: ר' ברוך מארץ יוון ור' שלמה בן היתום – ריכז, בשעתו פרופסור י"נ אפשטיין ז"ל במאמר, שנתפרסם ב"תרביץ" לפני שנים רבות: י"נ אפשטיין, 'רבינו ברוך [בר שמואל] מחלב [1080-1140]', תרביץ, א, ד (תר"ץ), עמ' 62-27. על-פירושו של ר' שלמה בן היתום למסכת משקין – ראו גם במבואו של הרב צ"פ חיות (מהדיר הספר), וינה 1909.

קמא, בבא מציעא ובבא בתרא. סביר להניח, שהוא כתב פירושים גם למסכתות נוספות מסדרי מועד ונזיקין, אך אלה לא הגיעו לידינו.

הספר בנוי במתכונת של קובץ הערות פרשניות של גאונים, של חכמים שקדמו לו, של חכמים בני-זמנו וגם הערות פרשניות משלו. את ספרו מכנה המחבר בשם: "נר"³ או בשם הארמי "בוצינא"⁴, ביטוי זה לקוח, כנראה, מתחום הספרות הערבית, אשר בה נקרא פירוש לספר בשם סראג', שתרגומו לעברית הוא נר או מאור. כך, למשל, הכינוי של פירוש המשנה בערבית של הרמב"ם הוא סראג', וכך גם כינוי ספרו של ר' יצחק אבן-גיא, גדול-הדור בספרד המוסלמית. גם לאחר מכן אנו מוצאים ביטוי זה, כמו "ספר המאור הגדול" ו"ספר המאור הקטן" של ר' זרחיה הלוי מלונל.⁵

עוד יש לציין, שלמרות העובדה, שר' זכריה סידר את ספרו על-פי סדר הלכות הרי"ף, הוא מביא פירושים גם לסוגיות, שהרי"ף לא כלל אותן בספרו.

בפירושו הולך ר' זכריה בדרכם הסלולה מכבר של גאוני-בבל, חכמי-קירואן, צפון-אפריקה וספרד המוסלמית. פירושי כוללים אוסף הערות קצרות – משמם של רב האי גאון (שמדבריו הוא מביא כמעט בכל סוגיה), רבנו חננאל, רב ניסים (המכונה: גאון), הרי"ף (=ר' יצחק אלפסי), ר' יצחק בן יהודה אבן-גיא, רב עמרם גאון, רב פלטי גאון, ר' שמעון קירא (אשר לו הוא מייחס, כנראה, את החיבור "הלכות גדולות" מתקופת הגאונים). יחסו של רבי זכריה לפירושי הגאונים הוא כאל דברי "קבלה", והוא מקבלם ללא ערעור. כמו-כן הוא מביא פירושים של חכמים ידועים פחות, או שלא ידועים לנו כלל – כמו רבי פינחס, רבי נתן, אב הישיבה, שהיה גאון ישיבת ארץ ישראל במאה ה-10, ועוד. בעיקר הוא רגיל להביא מפירושו של רבי ברוך מארץ יוון, שהוזכר לעיל בכינוי רבי"ס ז"ל (רבינו ברוך ספרדי ז"ל).⁶ מובאותיו של ר' זכריה מפירושי של רבנו ברוך מהווים לנו מקור עיקרי, שממנו ניתן לשחזר את תורתו של חכם גדול ונעלם זה.

כמו-כן הוא מרבה להביא מדבריו של הרמב"ם – הן מ"משנה תורה" והן מפירושו הערבי למשנה. את הרמב"ם הוא מזכיר בכתב-יד אחד (כתב-יד מאוסף א' הרכבי נמצא כעת ברשותה של הספרייה הלאומית בסן-פטרבורג ומספרו R54 ו-R59) בברכת-החיים, והוא מכנה אותו רמנ"ו (=רבנו משה נטריה רחמנא ופרקיה) ואילו בכתב-יד אחר (כת"י, הנמצא במוזיאון הבריטי ומסומן במספר DR 1361), שהועתק כנראה מאוחר יותר, הוא מזכירו בברכת-המתים בכינוי: רמסז"ל (=ר' משה ספרדי ז"ל) בי"ר מימון ז"ל.⁷

ראויה לציין מיוחד היא התופעה הבאה: בפירושי הוא רגיל לצטט גם מפירושים, שנכתבו באירופה הנוצרית. כך, למשל, הוא מצטט מפירושי רבנו גרשם מאור הגולה לתלמוד⁸ (שאותו

3. "ונר ערכתי לכל הלכות רבתי" (מתוך הקדמתו למסכת ברכות, שההדיר הרב מ"ד בן שם, ירושלים תשי"ח).

4. "זה בוצינא קדמא די מן כלל בוצינא" וכו' (מתוך הקדמתו למסכת בבא קמא). ראו הציון להלן.

5. ראו: הירשברג (לעיל הערה 1), עמ' 380, הערה 5.

6. רשימת החכמים הנוכחים בפירושו של רבינו זכריה – נמצאת במבוא ל"ספר הנר" לברכות, שההדיר הרב מ"ד בן שם, ירושלים, תשי"ח, עמ' יא-ד.

7. ראו: מ"ד בן שם (מהדיר), ספר הנר: פירוש קדמון על מסכת ברכות לר' זכריה בן יהודה אגמתי, ירושלים תשי"ח, עמ' יג הערה 24.

8. על-פירושי רבינו גרשם מאור הגולה ועל טיבם – ראו:

"נ אפשטיין, 'פירושי הריב"ן ופירושי וורמזא', תרביץ, ד (תר"ץ), עמ' 175-177.

הוא מכנה: "רבינו גרשון מעיר מגנאצה אשר בארץ אדום", וכן כמעט בכל קטע הוא מצטט מפירושי רש"י, לרוב – בסתם, ולפעמים – בכינוי: רשצ"ל (=רבינו שלמה צרפתי ז"ל). מצורת הציטוטים של הפירושים האשכנזים – ניכר, שיחסו אל חכמים אלו הוא כאל חכמים מארץ רחוקה, אשר את שמעם שמע, ופירושיהם הגיעו אליו.

חשיבות רבה מאוד יש לייחס לספרי-הפירושים של רבי זכריה אגמתי למסכתות השונות (או ליתר דיוק: להלכות הרי"ף) – הרבה מעבר לעובדה, שלפנינו ספר פירושים קדמון מן המאה ה-12, שמעטים כמותם הגיעו אלינו מאזור זה של התרבות הערבית. ספריו מהווים מקור, לפעמים יחיד, לפירושים של חכמים, שדבריהם לא הגיעו אלינו משום מקור אחר. הפירושים, שהוא מביא, לדוגמה, משמם של רב האי גאון, או משמו של רבנו חננאל או רבנו ניסים – ידועים לנו רק בחלקם ממקורות אחרים. חלק מן הפירושים חדש לנו לגמרי ולא הובא בשום מקור אחר, וחלק מהם הובא בנוסח אחר או בסגנון אחר. אפילו דברים, שמובאים בשם הרמב"ם בספרו המפורסם "משנה תורה", שהפך כבר בחיי מחברו לספר-חובה בכל בתי-המדרש בעולם המוסלמי – מובאים אצל ר' זכריה בשינויי-לשון ניכרים.

כך הוא הדבר לגבי חכמים אחרים ופירושיהם. חלק מן החכמים, שבשם הוא מביא פירושים – את שמעם לא שמענו כלל, אך גם ביחס לחכמים, שאנו יודעים על קיומם, הרי התמונה ביחס להיקף-יצירתם מקבלת ממד חדש, לאחר שמעיינים בפירושי ר' זכריה אגמתי. אם ניקח כדוגמה את שימושו הנרחב בפירושי רבינו ברוך מחלב (או "רבינו ברוך מארץ יוון"), אנו נוכחים לדעת, כי חכם זה היה אחד מן הגדולים בחכמי-זמנו, ופירושו היה פירוש גדול ומקיף ונחשב מאוד בעיניהם.

כך – גם ביחס להיקף-יצירתם של חכמים אחרים ונוסח-פירושיהם. הציטוטים מפירושי רב האי גאון או רבינו חננאל או רבינו ניסים – מוכיחים, שלידי הגיעו חיבוריהם של חכמים אלה, חיבורים, שלא נמצאים בידינו כיום. כך הוא הדבר לגבי פירושי רש"י, שבתקופה זו (המאה ה-12) כבר הגיעו למזרח. הוא מצטט פירושי רש"י, שאינם נמצאים בידינו כלל בפירושו, המונח לפנינו כיום, או פירושים, הנמצאים לפנינו כיום, אך בנוסח שונה ובשינויים ניכרים.

לסיכום – דומה, שנוכל להעריך נכונה את פירושי ר' זכריה אגמתי – כקובץ המכיל פירושים קדומים ומאוחרים, שלגבי חלק מהם מהווים ספריו מקור יחידי או כמעט יחידי.

היקף פירושיו של רבינו זכריה אגמתי

פירושיו של רבינו זכריה אגמתי למסכתות שונות – יצאו לאור מכתבי-יד שונים על-ידי חכמים אחדים במשך עשרות השנים האחרונות. רשימה ראשונה של ספרי פירושים אלו נערכה על-ידי פרופסור ח"ז הירשברג במאמרו הנזכר לעיל.⁹

נראה לנו, שהספר החשוב ביותר הכלול ברשימתו הוא "ספר הנר: פירוש קדמון על מסכת ברכות לר' זכריה בן יהודה אגמתי".¹⁰ עיקר חשיבותו של ספר זה מתבטא בהיותו פירוש שלם לכל

א' גרוסמן, **חכמי אשכנז הראשונים**, ירושלים תשמ"ט, עמ' 165-174.

י"מ תא-שמע, **הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה**, א, ירושלים תשנ"ט, עמ' 35-40.

9. ראו: הירשברג (לעיל הערה 1), עמ' 380, הערה 3.

10. ראו: בן שם (לעיל הערה 7).

מסכת ברכות, ויש לו קולופון, אשר בו מצוי שמו המלא של המחבר ותאריך ההתחלה והסיום של העתקת-הספר ("שנת אלף ת"ק למניין שטרות היא שנת ד' אלפים תתקמ"ט ליצירה" – 1189 לספירה). כמו-כן נודעת חשיבות מיוחדת למבואו הקצר של המהדיר, הרב מ"ד בן שם. ספר זה נדפס מתוך כתב-יד, הנמצא ב-*British Library* וסימנו *OR 1361*, ויש בו פירושים גם למסכתות שבת ועירובין. מהדיר הספר מציין, כי כתב-יד קדום יותר של ספר זה היה לפני הרב פרופסור שמחה אסף, שבשנת תרצ"ג הוציא לאור ספר, שנקרא "מאמרים לזיכרון ר' צ"פ חיות", ובו כלל קונטרס, שקרא לו בשם "חלק מפירוש קדמון למסכת ברכות לאחד מבני זמנו של הרמב"ם". מקורו של קטע זה הוא בשני כתבי-יד מעיזבונו של א' הרכבי, הנמצאים בספרייה הלאומית בסן-פטרבורג ומסומנים *R54* ו-*R59*. הרב אסף שיער, שמחבר-הפירוש הוא "הרב ר' יוסף ראש הסדר בן הרב ר' יעקב ראש בי רבנן", אך מהשוואה, שערך הרב בן שם בין כתבי-יד אלה לבין כתב-היד שבלונדון – נתברר מעל לכל ספק, שספר אחד לפנינו, והוא ספר הפירושים של ר' זכריה אגמתי, ונראה, שכתב-היד בסן פטרבורג הוא העתקה מוקדמת יותר של הספר.¹¹

על רשימתו של פרופסור ח"ז הירשברג – יש להוסיף ספרים נוספים משל ר' זכריה אגמתי, שיצאו בעשרות השנים האחרונות, אחרי פרסום המאמר.

והרי רשימה חלקית של ספרים אלה:

1. "קובץ ראשונים למסכת מועד קטן... קטעים מספר הנר לר' זכריה אגמתי" יצאו לאור על-ידי הרב נ' זק"ש, ירושלים, תשכ"ו. ספר זה נדפס מכת"י המוזיאון הבריטי *OR 5558*.
2. "שיטה מקובצת הנר על מסכת בבא בתרא לר' זכריה אגמתי". יצא לאור על-ידי הרב יקותיאל ב"ר דב הכהן, ירושלים, תשמ"ח. נדפס מכת"י המוזיאון הבריטי *OR 10013*.
3. "ר' זכריה אגמתי, ספר הנר על בבא קמא, בבא מציעא ובבא בתרא". מהדורת-פקסימיליה מכת"י יצאה לאור על-ידי *K. B. Gardner, The British Library, London, 1961*. הוא נדפס מאותו כת"י, שצוין במספר 2.

מובאות מפירושי רש"י שבספרי ר' זכריה אגמתי

כפי שנאמר לעיל, חוג החכמים הקרוב אל ר' זכריה אגמתי, בן-מרקו, שמשפריהם למד ואת פירושיהם העתיק, כָּלל חכמים, שחיו ופעלו בספרד ובארצות-האסלאם. לגבי ר' זכריה עצמו – עדיין לא ברור לנו, אם כל ימיו חי במרוקו, או שמא נדד לאחד ממרכזי-התורה שבספרד המוסלמית.¹² ואמנם, רוב הפירושים, שהוא מביא בספרו, הם פירושים של גאוני בבל או חכמי צפון אפריקה, ספרד ומצרים (כמו הר"ף והרמב"ם) וחכמים נוספים בני אותו חוג תרבותי.

אך ר' זכריה מביא לפרקים גם פירושים משל חכמי אשכנז: פירושים של רש"י ופירושים משמו של רבנו גרשום מאור הגולה. פירושים אלו נקראים כיום בלשונם של חוקרים מודרניים: "פירושי מגנצה".

השימוש של ר' זכריה בפירושי רבנו גרשום הוא מועט, וכשהוא מביא פירוש כזה, הרי לגביו זה

11. על כל זה – ראו שם, דף י' הערה 2.

12. ראו: הירשברג (לעיל הערה 1), עמ' 381-382.

פירוש של חכם מארץ רחוקה, שגוף ספרו לא היה לפניו.

דוגמה לכך: ב"ספר הנר" לברכות¹³ כתוב כך: "אמר רבסז"ל (=רבינו ברוך ספרדי ז"ל): ראינו בפירוש רבי גרשון מעיר מגנאצה אשר בארץ אדום. הזבין והמצורעין" וכו'.

השימוש בציטוטים כאלה הוא מועט ביותר, ואיננו מכלי ראשון. לכן לא נוכל לדון על טיבם ולהשוותם עם הספר המקורי. מלבד זאת, טיבם של פירושי רבינו גרשון (או: פירושי מגנאצה) – לא נתברר כראוי עד היום, מאחר שגוף הפירוש לא הגיע לידינו. בשל כך פירושו של רש"י בדור שאחריו – דחה מפניו את פירושי מגנאצה, וכבר במאה ה-12 הפסיקו הסופרים להעתיקם. מפירוש זה נותרו לנו כיום רק שרידים לכמה מסכתות, והם נמצאים בשולי עמודי-הגמרא בדפוס וילנא (1886-1882) והדפוסים המצולמים מדפוס וילנא, תחת הכותרת: רבנו גרשון. כמו-כן קיימים כמה ציטוטים מפוזרים בספר "הערוך" לר' נתן מרומי.¹⁴

לא כך הוא המצב במובאות מפירושי רש"י שב"ספר הנר" לר' זכריה אגמתי:

השימוש בפירושי רש"י מרובה ומצוי כמעט בכל עמוד. כידוע, כמעט לכל התלמוד נמצא בידינו פירוש רש"י, ולכן מן הראוי לבדוק ולהשוות את הציטוטים הללו, המצויים בספרו של ר' זכריה, לנוסח פירוש רש"י המצוי בידינו. בעניין זה העלתה בדיקתנו ממצאים מעניינים מאוד (בהסתהגות אחת: בדקנו את הציטוטים רק ב"ספר הנר" לברכות, ולא בשאר ספרי ר' זכריה אגמתי).

כבר כתבנו במקומות אחרים,¹⁵ שפירוש רש"י לתלמוד עבר תהפוכות רבות במהלך הדורות: הפירוש נדפס לראשונה לצד דף-התלמוד (יחד עם התוספות) כבר בדפוס-התלמוד הראשונים: דפוס שונצינו (1483) ודפוס ונציה (1520). מאז, נוסח הפירוש סטנדרטי, פחות או יותר (להוציא, כמובן, טעויות ושיבושים, הנופלים בנוסח מהדפסה להדפסה). אך יש לזכור, שמאז יצא הפירוש אל עולם לומדי התלמוד ועד להדפסתו – עברו כ-400 שנים. הפירוש זכה לתפוצה עצומה במזרח ובמערב בשל תכונותיו הסגוליות, אך הוא הופץ בכתיבת-יד במקומות שונים ובזמנים שונים. בתקופה זו עדיין לא "נתקדש" נוסח הפירוש, וחכמים שונים בזמנים שונים הרשו לעצמם להכניס בו שינויים ותוספות, לשנות מסגנונו, להוסיף ראיות ודוגמאות וכיוצא באלו.¹⁶

בדיקתנו במסכת ברכות העלתה, כי כמעט תמיד ניתן לנסח את הכלל הבא: ככל שההעתיקה של פירוש רש"י קרובה יותר לזמנו ולמקומו של מחבר-הפירוש – כך הנוסח שלה קרוב יותר לנוסח המקורי, כפי שיצא מקולמוסו של היוצר; וככל שאנו מתרחקים מזמנו וממקומו של המחבר – כך גדל הסיכוי שנמצא נוסח, שיש בו שינויים, תוספות וחסרונות.

ובאשר למסכת ברכות – מצאנו, שניתן לדבר על שלושה ענפי-נוסח עיקריים:

הראשון הוא נוסח הדפוסים שבידינו היום, שהוא, בעצם, גלגול של נוסח דפוס-איטליה הראשונים, דפוס-שונצינו וונציה. נוסח זה, פחות או יותר, היה הנוסח, שהיה ידוע ומקובל בשיבות-גרמניה וצפון-איטליה.

13. ראו: בן שם (לעיל הערה 7), עמ' 39.

14. על המחקר בטיבם ותכונתם של "פירושי מגנאצה" – ראו בספרות, שצוינה בהערה 9.

15. לדוגמה, ראו: י' מלחי, 'נוסח אחר של פירוש רש"י למסכת ברכות', **עלי ספר**, יב (תשמ"ו), עמ' 65-66.

16. על כל התופעות הללו – ראו: י' מלחי, 'מצב ההדרת פירוש רש"י לתלמוד – סיכום ועדכון', **ספר צרפת**, מרכז דהאן, אוניברסיטת בר-אילן, רמת-גן (בדפוס).

ענף שני של נוסח פירוש רש"י הוא הנוסח, שאנו מוצאים בכתב-יד שלפני-הדפוס: בדרך כלל אלה כתב-יד, הכתובים בכתיבה איטלקית או ספרדית. כתב-יד אלה – זמנם כ-150-200 שנה לפני-הדפוס. (למסכת ברכות יש בידינו כיום שני כתב-יד, המכילים את פירוש רש"י לכל המסכת: כת"י המוזיאון הבריטי בלונדון מס' 5975 וכת"י הספרייה הפלטינית בפרמה שמספרו 1309. מלבדם קיימים עוד כ-6 כתב-יד, המכילים חלקים מפירוש רש"י לברכות). הנוסח שבכתב-היד האיטלקיים והספרדיים שונה במקומות רבים, ובשינויים ניכרים, מנוסח הדפוסים.

מלבד שני ענפי נוסח אלו – הצלחנו לאתר **נוסח נוסף** (ואולי תת-נוסח), שקראנו לו "נוסח ספרדי" של פירוש רש"י, והוא, כנראה, הנוסח, שהיה מקובל בישיבות-ספרד במאות ה-13-15. נוסח זה מתאים כמעט תמיד לנוסח שבכתב-היד האיטלקיים והספרדיים, אך יש בו שינויים, חסרונות ותוספות במידה רבה יותר. במילים אחרות: "הנוסח הספרדי" של פירוש רש"י רחוק מרחק רב מנוסח דפוס-איטליה ומהנוסח, המקובל בדפוסים היום.

דוגמאות לנוסח זה מצויות בקובץ הנקרא "**שרידי בבלי**", שהוציא לאור פרופסור ח' דימיטרובסקי¹⁷ ויש בו דפים, שרידי-דפים וקרעי-דפים מדפוס-ספרד הקדמונים קודם הגירוש (דפוס גואדלחארה ודפוס פארו). בדפים אלו מצוי פירוש רש"י, אך הוא שונה במידה ניכרת מנוסח דפוס איטליה, וכמו-כן מהנוסח בספר "**עין יעקב**", שחיבר ר' יעקב אבן-חביב, בן דור הגירוש,¹⁸ הכולל קטעי-אגדה מן התלמוד ופירוש רש"י עליהם. נוסח פירוש רש"י בספר זה קרוב מאוד לנוסח-הדפוסים הספרדיים, ויש בו שינויים ניכרים מן הנוסח שבדפוס איטליה.¹⁹

אם נחזור למובאות של פירושי רש"י ב"ספר הנר" לר' זכריה אגמתי, ניווכח לדעת (באופן לא מפתיע), כי תמיד ציטוטיו מתאימים הן לנוסח, שאנו מוצאים בכתב-היד האיטלקיים והספרדיים, והן לנוסח של "דפוס ספרד".

נציג כאן כמה דוגמאות לכך:

1. ברכות י"ז, ע"ב.

בסוגיה זו יש ב"ספר הנר" רצף של כמה דיבורי רש"י, המובאים על הסדר זה אחר זה, ולפניהם מצויה הפתיחה: "ר' שמעון זצ"ל". סביר להניח, שנפלה כאן טעות בפענוח ראשי התיבות וצ"ל: "ר' שלמה זצ"ל".

במשנה נאמר: מי שמתו מוטל לפניו – פטור מקריאת שמע וכו' נושאי המטה וחילופיהן וכו'

רש"י ב"ספר הנר" (עמ' 29)

שכן דרך שמתחלפין

לפי שהכל חפיצין לכבדו ולזכות בו.

רש"י בדפוסים שלנו

חילופיהן – דרך שמתחלפין

לפי שהכל חפיצין לזכות בו.

התוספת: "לכבדו" נמצאת בשלושה כתב-יד: כת"י לונדון, כת"י פרמה וכת"י ותיקן.

17. ראו: ח"ז דימיטרובסקי, **שרידי בבלי, דפים ושרידי דפים מדפוס ספרד ופורטוגל 1480-1490**, ניו-יורק תשל"ט.

18. ראו: י' אבן-חביב, **עין-יעקב**, סלוניקי רע"ו.

19. האמור כאן מתייחס לנוסח של המהדורה הראשונה, שהדפיס המחבר עצמו בסלוניקי רע"ו. במהדורות המאוחרות יותר של "עין יעקב" "התאימו" המדפיסים את הנוסח לזה שהיה מקובל אצלם.

2. ברכות י"ח, ע"א (בהמשך אותה סוגיה)

בגמרא: מי שמתו מוטל לפניו... ופטור מקריאת שמע וכו' נושאי המטה וחילופיהן וכו'
רש"י בדפוסים שלנו ואין מזמנין עליו – אין מצטרף
רש"י ב"ספר הנר" (עמ' 29) ואין מזמנין עליו – ואינו מצטרף
 עם שלושה לזימון עם שלושה לזימון
 וכל זה שאין דעתו מיושבת עליו
 ועוד אם בא לברך נראה כאילו
 שכח צער(ו) המת(ו) [ו]הוה ליה כלועג²⁰

התוספת ובה הטעם: "שאינן דעתו מיושבת עליו", וכן הטעם "נראה כאילו שכח צער(ו) המת(ו) [ו]הוה ליה כלועג" – נמצאת, כלשונה ממש, בשלושת כתבי-היד שנוכרו לעיל.

3. ברכות י"ז, ע"ב (באותה סוגיה)

בגמרא: מי שמתו מוטל לפניו... ואינו מברך...
רש"י בדפוסים שלנו ד"ה ואינו מברך –
רש"י ב"ספר הנר" (עמ' 29) ד"ה ואינו מברך –
 שאינו צריך לברך ברכת המוציא

הביטוי הבלתי-רגיל "ברכת הלחם" נמצא באחד מכתבי-היד האיטלקיים (כת"י ותיקן), ואילו בכת"י אחר, כת"י פרמה, צירף המעתיק את שני הביטויים: "ברכת הלחם והמוציא". וכך מוצאים אנו שינויים באשר להבאת ראיה לפירוש.

4. ברכות ל"ט, ע"א

בגמרא: אמר ר' חייא בר אשי: פת צנומה בקערה – מברכין עליה המוציא
רש"י בדפוסים שלנו פת צנומה – דקה שנתנה בקערה לשרות,
רש"י ב"ספר הנר" (עמ' 79) פת צנומה – פירוש: יבשה שנתנה בקערה
 וכן "צנומות דקות" (בראשית מ"א, כג) לשרות.

הראיה מ"צנומות דקות" שבספר בראשית – חסרה בפירוש רש"י שב"ספר הנר", וכך – גם בכתבי-היד האיטלקיים-ספרדיים, כת"י לונדון וכת"י פרמה.
 וגדולה מזו, גדול חכמי איטליה במאה ה-13, ר' ישעיה דטראני הזקן, רגיל לצטט בספרו "פסקי-הרי"ד" פעמים רבות את פירושי רש"י בלשונם ממש (הרבה פעמים – בפתחה המיוחדת: "פירש המורה"). והנה במקום זה בספר "פסקי הרי"ד"²¹ כותב רק ר' ישעיה כך: "פי' צנומה – פתוה לשון צנומות דקות, שמתוך שהיא יבשה וקשה פותתין אותה ושופכין המרק עליה כדי לשרותה." מכאן נראה, שהוא השתמש בפסוק "צנומות דקות" בבראשית – כראיה לפירוש אחר, ש"פת

20. וב"פירוש קדמון" בהוצאת הרב ש' אסף (ראו: הירשברג (לעיל הערה 1), עמ' 381-382) נוסף כאן: עד הנה מדברי רשעז"ל.

21. ראו: י' דטראני, פסקי הרי"ד על מסכת ברכות, ירושלים תשכ"ו, עמ' קט"ו.

צנומה", הנזכרת בסוגיה שלנו – פירושה: "פת פתותה", ולא כפי שכתוב לפנינו, שפירושה פת דקה.

לסיום, נציע דוגמה נוספת, שיש בה עניין מיוחד: יש מקומות בפירוש רש"י שלפנינו, שאנו מוצאים בהם קושיה ותירוץ – כעין התחלת משא ומתן, ואילו הפירוש במקורות אחרים מכיל רק את הפירוש עצמו, וכל החלק של המשא ומתן חסר. אף כאן התופעה משותפת לנוסח כתבי-היד האיטלקיים-ספרדיים ולמובאות בספרו של ר' זכריה אגמתי.

5 ברכות מ"ז, ע"א

בגמרא: ת"ר: אין עונין לא אמן חטופה ולא אמן קטופה ולא אמן יתומה...
רש"י בדפוסים שלנו

רש"י ב"ספר הנר" (עמ' 79)
ד"ה יתומה שלא שמע הברכה
אלא שמע שעונין אמן.

ד"ה יתומה – שלא שמע הברכה
אלא שמע שעונין אמן.
והא דאמרין בהחליל (סוכה נא ע"ב)
שבאלכסנדריה של מצרים היו מניפין בסודרין
כשהגיע עת לענות אמן –
אלמא לא שמעי וקא ענו!
הנהו מידע ידעי וכו' אלא
שלא היו שומעין הקול וכו'

ברור, שהפירוש עצמו, המובא ב"ספר הנר", הוא פירושו של רש"י, אך הקושיה ממנהג בית-הכנסת באלכסנדריה וכן התירוץ-חסרים. גם בנוסח של כתבי-היד הספרדיים-איטלקיים (כת"י לונדון וכת"י פרמה) חסרה תוספת זו. קיימים גם מקורות נוספים, שבהם הובא רק גוף הפירוש ללא הקושיה והתירוץ.

ר' יצחק מווינה בן המאה ה-13, הביא בספרו הגדול "אור זרוע" את גוף פירושו של רש"י, ואילו את הקושיה והתירוץ הביא בפתיחה: "הקשה רבינו ניסים".

גם בספר "תוספות ר' יהודה שירלאון"²² מחכמי-פריס במאה ה-13, הביא המחבר קושיה זו ותירוצה וסיים: "רבינו שמואל" (כנראה רשב"ם).

הדוגמאות שהובאו כאן הן רק חלק מן החומר המצוי בידינו. לא יכולנו לערוך השוואה מלאה בין נוסח רש"י שבדפוס-איטליה לבין הנוסח הספרדי, ובמיוחד – לא יכולנו להשתמש בנוסחאותיו של בעל הספר "עין יעקב", שכן ב"עין יעקב" הובאו פירושי-רש"י רק על קטעי-אגדה, ואילו ב"ספר הנר", שנכתב במקורו על ספר-ההלכות של הר"ף – הובאו פירושי-רש"י רק בענייני-הלכה. אך גם מתוך ההשוואה החלקית עולה מסקנה ברורה: פירושי רש"י, המובאים בספרו של ר' זכריה אגמתי, מייצגים את נוסח פירוש רש"י, כפי שהיה ידוע בישיבות-ספרד והמגרב. נוסח זה היה שונה, לפעמים – שינויים ניכרים, מן הנוסח, שהיה ידוע בישיבות-צרפת וגרמניה.

22. ראו: נ' זק"ש (מהדיר), תוספות ר' יהודה שירלאון, ירושלים תשכ"ט.

